
Religija i identitet u Srednjoj i Istočnoj Europi

ZDZISLAW MACH*

Sažetak

Autor analizira ulogu religije u formiranju nacionalnog identiteta u Srednjoj i Istočnoj Europi na primjeru Katoličke crkve u Poljskoj u 20. stoljeću. U Poljskoj se, kao i u većini srednjoeuropskih i istočnoeuropskih društava, nacionalni identitet razvio protiv države, a na temelju odabranih elemenata etničke kulture i tradicije, među kojima središnje mjesto pripada religiji. U razdoblju komunizma poljska je Katolička crkva imala stožernu ulogu u konstrukciji nacionalnog identiteta, koji je poistovjetio poljaštvo i katoličanstvo. Crkva je također imala presudnu ulogu u rušenju komunističkog sustava. Međutim, ona se teško prilagođava novim uvjetima političke demokracije, ideološkog i kulturnog pluralizma. Kako su osobito pokazale rasprave o pobačaju i vjeronauku u javnim školama, pokušaj Crkve da zadobije status moralnog arbitra, koji je iznad demokratskih institucija, rezultirao je novim podjelama i doveo u pitanje njezin utjecaj u društvu.

Jedno od najprijeponijih pitanja suvremene povijesti i sadašnje preobrazbe Srednje i Istočne Europe jest uloga vjerskih organizacija (poglavito Rimokatoličke crkve) u društvenim i kulturnim promjenama. To vrijedi barem za neke zemlje toga područja, poglavito za Poljsku, gdje je Katolička crkva jedna od središnjih političkih sila koja oblikuje ideologije i svjetonazore. U ovom eseju želio bih iznijeti nekoliko primjedbi o ulozi koju crkve, a posebice Katolička, igraju u sadašnjem procesu preobrazbe i ponovne izgradnje identiteta srednjoeuropskih društava. Moja iskustva uglavnom se temelje na poljskom društvu te će stoga ovaj tekst sadržavati opažanja u vezi s poljskim društvom i kulturom, ali sam uvjeren da su u većini ili u svim društvima današnje Srednje Europe procesi vezani iz identitet u mnogim aspektima slični. Usto, Poljska je zemlja u kojoj Katolička crkva zauzima osobito istaknuti položaj u politici i kulturi; u Poljskoj je njezina uloga najzapaženija, a njezini aspekti najbjelodaniji.

Vjerojatno neću otkriti ništa novo kažem li da Srednja Europa danas prolazi kroz krizu koja ima mnogo aspekata: društveni, politički, gospodarski, ideološki, kulturni. Smatram da je jedan od najproblematičnijih aspekata tih kriza onaj koji se tiče identiteta raznih skupina ljudi na različitim razinama društvene organizacije. Usprkos različitih povijesti koje su sred-

* *Zdzisław Mach*, redovni profesor Jagielloškog sveučilišta u Krakovu, Poljska.

njoeuropski narodi imali do svršetka Drugog svjetskog rata, pedesetogodišnje razdoblje komunizma i sovjetske dominacije stvorilo je mnoge sličnosti. Premda je marksistička ideologija savršenog socijalističkog društva, u kojem su svi kolektivni identiteti bivših društvenih formacija trebali nestati i biti zamijenjeni klasnim identitetom, težila prerastanju u besklasno društvo, u praksi su politike i ideologije komunističkih država stvorile sliku društvene organizacije i model kolektivnog identiteta u skladu s nacionalnim načelima. Sovjetske satelitske države ustrojene su poslije 1945. kao nacionalne države i puno se truda uložilo u to da ih se učini etnički homogenima, ili izgradi na takav način da njihov etnički sastav bude nedvojbena i da čini glavni temelj oblikovanja identiteta. Moglo bi se pomisliti da su u pokušaju izgradnje poratnog sovjetskog carstva nacionalni i etnički činitelji poslužili kao instrumenti manipulacije i nadzora. Svaka od tih satelitskih srednjoeuropskih i istočnoeuropskih država imala je neki unutarnji etnički problem, stvarne ili potencijalne napetosti i sukobe sa susjednim državama etničke prirode. Takva je politička organizacija bila u skladu s dominantnim nacionalističkim odnosom prema društvenoj organizaciji, kakav je prevladavao u tadašnjim društvima Srednje i Istočne Europe, prema kome je svaka etnička skupina trebala imati vlastitu političku organizaciju, kako bi štitila svoje interese, kulturni identitet i resurse od drugih skupina različite kulture. Prema takvom stajalištu, svaka nacija, shvaćena kao kulturna jedinica, etnička skupina koja razvija svoj politički identitet kroz modernizaciju, društvenu pokretljivost i masovno obrazovanje, trebala bi stvoriti vlastitu suverenu državu. (O raspravi o etničkom podrijetlu nacija i nacionalizmu vidi npr. Gellner 1983. i Smith 1986.).

U najvećem dijelu Srednje i Istočne Europe, s iznimkom Rusije, nacije u modernom značenju razvile su se bez vlastitih država. Stoga su njihove nacionalističke ideologije ostale uglavnom neizživljene, a njihovi narodno-oslobodilački pokreti neuspješni. Nacionalni identitet tih društava izgrađen je na temelju zajedničke kulture, mitologije, odnosno mitologizirane prošlosti, književnosti, vizualne umjetnosti i glazbe. U velikoj su ga mjeri stvarali umjetnici koji su sebe romantično smatrali stvarateljima nacionalne kulture i nositeljima duhovnog zajedništva svoga naroda. Religija je bila vrlo značajan dio te zajedničke nacionalne kulture, a crkve važni nositelji i promicatelji nacionalne kulture. Poglavitito u zemljama kao što je Poljska, gdje je većina susjeda i većina neprijatelja (a koji su takvima proglašeni na temelju mitologizirane nacionalne povijesti) bila druge vjere, religija i crkva bile su snažno povezane s nacionalnim identitetom. Država je bila dio nacionalnog identiteta i nacionalizma kao mit, kao sjećanje na prošlost (u slučaju Poljske ili Mađarske), ili kao san o budućnosti. S druge strane, veze između nacionalističke ideologije i postojeće države nisu postojale ili su bile vrlo slabe, jer je država bila organizacija kojoj građani duguju odanost i koja ima legitimni monopol na mnoge aspekte javnoga života. Pripadnici srednjoeuropskih nacija nisu imali priliku razviti odnos prema svojoj državi kao građani. Nije postojala koncepcija gospodarskog sustava nacionalne države koja bi povezala gospodarsku aktivnost građana s njiho-

vim nacionalnim identitetom. Istočnoeuropski nacionalizam razvio se protiv države a ne unutar države, kao što je bio slučaj u većini zapadnoeuropskih zemalja. Oporba represiji države bila je u Istočnoj Europi dio nacionalizma, sastavnica nacionalnog identiteta, ovjenčana slavom u najvažnijim dijelovima nacionalne kulture kao čin domoljublja. Nacionalne su crkve tome pridonosile konstrukcijom simboličkih značenja koja su domoljublju pridavala pozitivne emocije i vjersko, sveto značenje. U Poljskoj, primjerice, Katolička je crkva razvila kult Sv. Stanislava, srednjovjekovnog krakovskog biskupa, kojeg je kralj osudio na smrt zbog veleizdaje. Jedini povijesni izvor u vezi s tim događajem, Kronika anonimnog Gallusa, donosi vrlo neprecizan opis niza događaja koji su doveli do biskupova smaknuća (Gallus Anonymus, 1989: 54). U crkvenoj inačici te priče, kralja se prikazalo ubojicom koji je vlastitim rukama ubio biskupa, dok se žrtvina krivnja sastojala u tome što je kritizirao kralja zbog nemoralnog ponašanja i zlorabe vlasti. I tako je biskup postao svetac zaštitnik protudržavne oporbe, a oporbi je pripisana sveta vrijednost domoljubnog čina borbe protiv zlih sila (Kubik, 1994.: 130—133).

Pod konstrukcijom identiteta ovdje podrazumijevam proces izgradnje simboličkih modela koji daju smisao svijetu, nude tumačenje iskustva i omogućavaju ljudima da shvate stvarnost života u svom sadašnjem, ali i prošlom i budućem, obliku. Institucije koje se bore za prevlast nad ljudskim umom nude svoja tumačenja svijeta i pokušavaju privući pristaše time što će ponuditi bolje tumačenje, ono koje će biti bolje povezano s interesima, samopoštovanjem, težnjama i različitim aspektima odnosa s drugim skupinama. I crkve konkuriraju sa svojim svjetonazorima i konstrukcijom značenja pomoću simboličkog narativnog diskursa, tj. priča i slika koje proizvode društveni činitelji. Diskursi osiguravaju vokabular društvenog međudjelovanja (vidi Alexander, 1992.), omogućuju ljudima da kolektivno stvaraju i preobražavaju značenja svijeta. Narativni, odnosno simbolični tekstovi koje proizvode partneri u društvenim odnosima, daju smisao tim odnosima, osiguravaju ideološke i emocionalne temelje interakcija, oblikuju slike o sebi i partnerima, omogućuju ljudima da unesu red u kaotično iskustvo i da ga razumiju. Vjerske organizacije u složenim društvima među najaktivnijim su konstruktorima svjetonazora, a natječu se za vodeće mjesto u oblikovanju značenja i smjernica za društvo. U postmodernom svijetu, crkve su suočene sa situacijom koju često teško prihvaćaju: da više ne postoji potreba za njihovim simboličkim monopolom (takav monopol čak i ne nailazi na odobravanje javnosti), te da sve više ljudi uzima kao normalno postojanje mnogih, alternativnih svjetonazora i simboličkih diskursa između kojih mogu birati ili se čak služiti različitim diskursima u raznim okolnostima ili u različitim razdobljima svog života. Relativizam i pluralizam su poglavito neugodni crkvama koje, poput Katoličke crkve u Istočnoj Europi, nisu naviknute na takvu konkurenciju na tržištu simboličkog diskursa, koja ima za cilj povećanje pluralizma, a ne pobjedu najjačeg konkurenta. Konkurencija glede svjetonazora i ideologija u komunističkom svijetu bila je dio političke igre, borbe za monopol, pobuna

protiv totalitarnog sustava koji nije dopuštao nikakav pluralizam. No ta crkva nije naviknuta na slobodno tržište simboličkih diskursa i ne osjeća se ugodno u situaciji u kojoj se mora boriti za opstanak ili za dominaciju.

Katolička crkva u Istočnoj Europi, poglavito u onim dijelovima gdje je uživala potporu većine, u 19. je stoljeću odigrala središnju ulogu u konstrukciji nacionalnih identiteta društava toga područja, koja su prolazila kroz razdoblje modernizacije. Pružala je referentni okvir za one koji su tražili ideološku pozadinu za svoj nacionalizam, tj. za ideje i pokrete koji će dovesti do stvaranja nacija i nacionalnih država. U Poljskoj, crkva je bila vodeća sila domoljubnih pokušaja da se otrese tuđinske dominacije i smatrala se najvažnijom, ako ne i jedinom, postojećom oporbom tuđincima koji su okupirali raskomadanu Poljsku. Crkva je oblikovala suvisli simbolički model koji je povezivao katoličanstvo s “poljaštvom”, a etnički su ga Poljaci smatrali najvažnijim nositeljem poljskog nacionalizma i nacionalnog identiteta (Mach, 1993.: 147—152).

I dok je Katolička crkva ujedinjavala Poljake protiv neprijatelja njihova naroda, ona je razgraničavala i pučanstvo koje je živjelo na teritoriju stare, nepodijeljene poljske države, i odvajala Poljake od ostalih etničkih skupina. Nijemci protestanti, Ukrajinci i Bjelorusi pravoslavci, Muslimani i Židovi otuđivali su se zbog sve snažnije identifikacije poljaštva s katoličanstvom te konstrukcijom novih nacionalnih identiteta u bliskoj vezi s religijom. Nacionalistički diskurs Poljaka predstavljao je svijet kao polarizirani sustav, na čijoj su jednoj strani bili Poljaci-katolici koji se bore za nezavisnost, a na drugoj protestantske i pravoslavne neprijateljske države (Prusija i Rusija). Muslimane se smatralo tradicionalnim neprijateljima Poljaka i Europljana, od vremena turskih pokušaja pokoravanja južnih i istočnih europskih teritorija. Takva se slika oblikovala kroz književnost, slikarstvo i druge kulturne proizvode. Ostale vjerske zajednice, poglavito židovska, premda nisu bile uključene u tu polarizaciju, bile su marginalizirane kao skupine kojima se ne može vjerovati, budući da se njihove interese smatralo različitim od poljskog nacionalnog interesa. Nepostojanje poljske nacionalne države u 19. stoljeću, kad je nastao poljski nacionalizam, imalo je za posljedicu to da se poljski nacionalni identitet stvarao na temelju etničke kulture: jezika, religije, mitologizirane povijesti, uspomena na prošle pobjede i izgubljeni suverenitet. Konstruirana slika poljske nacije nije uključivala etnički različite zajednice, te je religija postala nužna sastavnica toga novostvorenog nacionalnog identiteta. Ljudi drugih vjera stoga se nisu identificirali s poljskom nacijom i njezinom borbom, već su ostali ravnodušni ili povezani s politički dominantnim, susjednim nacijama.

U razdoblju komunizma u Istočnoj Europi, Katoličku se crkvu smatralo protudržavnom organizacijom koja se opire, koliko god može, komunističkoj preobrazbi društva, socijalističkom gospodarstvu i ustroju, a poglavito komunističkoj kulturi. Crkva se protivila službenom ateizmu, sekularizaciji obrazovanja, uklanjanju vjerskih elemenata iz nacionalnih tradicija u obliku u kojem su bile službeno konstruirane, predstavljene i poučavane. Crkva se

protivila i komunističkim planskim promjenama u pravnom sustavu, nacionalizaciji gospodarstva, uvođenju jednostranačkog sustava, gušenju političke oporbe, kao i pitanjima u vezi s obiteljskim životom poput liberalnih zakona o razvodu ili — poglavito — legalizaciji pobačaja. No u stvarnosti svakodnevnog diskursa, Crkva je obraćala malo pozornosti problemima privatnog života građana ili obiteljskom moralu. Ni svećenici nisu obraćali odveć pozornosti problemima kao što su radna etika, jer rad i gospodarska aktivnost građana dotad za Crkvu nisu bili zanimljivi. Ideološki se diskurs Katoličke crkve usredotočio na državnu politiku, nacionalnu suverenost te konstrukciju nacionalnog identiteta društva na način na koji je religija postala njegovim središnjim elementom, dok je komunizam djelovao kao nešto sasvim strano, nespojivo s ičim što je bilo bit tradicije i identiteta društava Istočne Europe.

Karakteristično obilježje istočnoeuropskih komunističkih društava bila je polarizacija simboličkih diskursa, koji su davali smisao ljudskom postojanju u odnosu prema državnoj politici. Stvarnost društvenih odnosa, naravno, nije bila tako jednostavna i sadržavala je mnoge nedvosmislenosti, različita mišljenja, sukobljujuće interese i aktivnosti, koji su se razlikovali od jednog dijela društva do drugog — od tradicionalne, seljačke religioznosti do postmodernih, individualnih vjerovanja. S druge strane, i država i protukomunistička oporba, uključujući Katoličku crkvu, konstruirala je sliku ujedinjene nacije protiv komunističke države. Barem je to bio slučaj s Poljskom, gdje je Crkva uživala veliku podršku među narodom, poglavito stoga što je bila jedina institucija nezavisna od države i što se poistovjetila s poljskim nacionalnim interesima. Takav simbolički politički diskurs Crkve te disidenti prikazivali su društvo ideološki podijeljeno na dva jasno odvojena dijela, koja se nalaze u trajnom sukobu: s jedne strane, komunistička, ateistička država, a s druge poljska Katolička nacija sa svojom crkvom. U tako jasnoj i dosljednoj slici nije bilo mjesta za unutarnje podjele u društvu, kao što su etničke ili vjerske manjine, statusne i staleške razlike, ili oporbu između muškaraca i žena, jer bi ih se doživjelo kao slabljenje nacije koja je trebala ostati jedinstvena. To je načelo jedinstva bilo od goleme ideološke važnosti. Katolička je crkva to načelo povezivala s postavkom o katolicizmu kao višestoljetnoj jezgri poljaštva te je tako Crkva postala nacionalna institucija, bitni element nacionalnog identiteta. Crkva se prikazivala čuvarom nacionalno-kršćanskih tradicija, zahvaljujući kojima je poljska nacija zadržala svoj identitet u dugim godinama tuđinske dominacije. Stoga moralni monopol Crkve nije uzurpacija ili pokušaj da se ljude liši njihovih prava na slobodan izbor, već logična posljedica povijesnog razvoja jedinstva nacije i njezine vjere. U pokušaju da osigura što veću podršku, da se učini središtem poljskog nacionalnog identiteta, te da izbjegne otuđenje mogućih saveznika zbog razlika u svjetonazoru, Crkva je u komunizmu bila krajnje inkluzivna. Otvorila je širom svoja vrata i prihvatila svakoga tko se nije poistovjećivao s komunizmom. Primjerice, liberalnim intelektualcima, od kojih su mnogi po svojim vjerskim stajalištima, uvjerenjima i svjetonazoru bili jako daleko od uzornog tipa katoličkog

vjernika, svejedno je bilo dopušteno da funkcioniraju unutar crkvenoga organizacijskog okvira, da objavljuju napise u razmjerno nezavisnim katoličkim časopisima i organiziraju predavanja ili izlažu radove u crkvenim zgradama. Glavna je ideja bila ujediniti cijeli antikomunistički svijet i dovesti ga Crkvi pod krilo. Ta je strategija nedvojbeno imala silan utjecaj na politiku u Poljskoj, a donekle i u drugim dijelovima Istočne Europe. Doprinos Katoličke crkve uništenju komunizma golem je i ne može se precijeniti. Izbor krakovskog biskupa za papu samo je pridonio takvoj ulozi Crkve. Poljski je papa postao simbol antikomunističke crkve. Ujedno je bio i živi dokaz da čak i pod komunističkom dominacijom, društvo predvođeno Crkvom može iznjedrili osobu čiji su ga nezavisnost, integritet, intelekt i moralna snaga učinili pogodnim kandidatom za papinstvo — najviši položaj u Katoličkoj crkvi i jedan od vodećih položaja u zapadnom, rimokatoličkom, nekomunističkom svijetu. I tako je papa postao simbolom nacionalne neovisnosti i snage. Ujedno je i simbolizirao vezu između Istočne Europe i Zapada, odnos koji je komunistička država svim silama pokušavala natjerati svoja društva da zaborave (Kubik, 1994.: 130—146).

Načelo jedinstva ponovno je otuđilo nekatolike, kao i u Poljskoj 19. stoljeća. Onih preostalih nekoliko etničkih manjina, te svi nevjernici i ateisti koje se često poistovjećivalo s komunistima, osjećali su se gurnuti na rub tako konstruirane slike poljske nacije, budući da unutar toga polariziranog modela nije bilo mjesta za nekatolike nekomuniste.

No i komunistička je država propagirala ideju jedinstva — moralno-političkog jedinstva nacije sa svojom državom. Taj simbolički diskurs države prikazivao je društvo kao kulturno homogeni entitet koji izgrađuje socijalističke institucije i sretno kroči prema svojoj svijetloj budućnosti pod vodstvom komunističke partije i njezine države. Samo što na toj slici nije bilo mjesta za Crkvu ili religiju. Katoličanstvo je bilo izbrisano iz državnog simboličkog modela svijeta, a društvo je prikazano kao da brzo prolazi kroz proces sekularizacije, koji se poistovjećivao s modernizacijom i socijalističkim razvitkom, a time i društvenim napretkom.

Taj diskurs nacionalnog identiteta, za koji se činilo da dominira javnim simboličkim svijetom, imao je za nuspojavu ukinuće rasprava o mnogo društvenih i kulturnih problema. Za mnoge je ljude problem manjina, primjerice, prestao postojati. Oni nisu o tim problemima ni razgovarali, ni razmišljali. To nije bio način na koji su oni vidjeli društveni svijet. Manjalo im je i koncepcije i riječi da opišu društvo u njegovoj složenoj raznovrsnosti. Diskurs jedinstva i polarizacije, oporbe između nacije i države, dominirao je simboličkim svijetom.

Svršetak komunizma, kojem je Katolička crkva toliko pridonijela, donio je dramatičnu promjenu i za tu moćnu instituciju. Najvažniji politički sukob je završio; usprkos činjenici što su mnoge političke stranke tvrdile da je antikomunistička revolucija daleko od svršene, politički i ideološki svijet prestao se smatrati polariziranim. Diskurs binarne opozicije između nacije i države uglavnom je iščeznuo, budući da više nije bio u skladu s osjećajem

većine ljudi u Istočnoj Europi — da su počeli živjeti u slobodnom svijetu, da je uvedena tržišna ekonomija i da je završena izolacija od Zapada. Polarizirani svjetonazor više nije bio instrumentalan u davanju značenja iskustvu, ljudi su željeli novi model, koji će biti odraz promjene kroz koju su prolazili. Sloboda i otvorenost, te povratak Europi, postali su najvažniji idiomi toga novog diskursa. U Poljskoj se bliska veza između nove, nekomunističke vlade i Katoličke crkve smatrala prirodnom, poglavito stoga što je prvi nekomunistički premijer Tadeusz Mazowiecki bio dobro znani pripadnik katoličke inteligencije. Crkva je izašla iz pedesetogodišnje borbe s komunistima kao pobjednička i iznimno moćna institucija. Ali ona nije bila institucija koja bi imala iskustva u funkcioniranju u demokratskom, a osobito postmodernom, pluralističkom društvu. Prije pedeset godina, kad su istočnoeuropske nacije još izgrađivale svoje nacionalne države, cijeli je svijet izgledao drukčije; mnoge ideje pluralizma, otvorenosti i tolerancije koje se podrazumijevaju u najnaprednijim demokracijama, u to doba nisu bile popularne, a u mnogim državama zapadnog svijeta vjerske su organizacije bile čvrsto povezane s državom, i imale velikog utjecaja na pravni sustav, obrazovanje i medije. Nakon Drugog svjetskog rata svijet se promijenio, ali u Istočnoj Europi Katolička je crkva imala drugog posla: trsila se mobilizirati društva protiv komunizma. S jedne strane, nije imala priliku postati etablirana crkva povezana s vladom, a s druge je uživala veliku podršku i moralni autoritet zbog svoje političke uloge a da nije morala utjecati na državu. Slobodni mediji ili slobodno tržište ideja nisu postojali i obrazovanje je bilo pod potpunim nadzorom komunističke partije, pa je tako bilo malo toga za što se moglo boriti u tim područjima društvenog života te je energija Crkve bila usmjerena na nešto drugo.

Velika promjena iz 1989. godine bila je trijumf Katoličke crkve posvuda u Srednjoj Europi, a poglavito tamo (kao u Poljskoj) gdje je Crkva bila arhitekt antikomunističke revolucije. No Crkva je uskoro otkrila da se njihov san, vjerojatno nikad do kraja potpuno artikuliran ali jasno prisutan u njihovu svjetonazoru — ostvarenja moralnog monopola koji bi uživao potporu novih političkih i pravnih struktura — neće ispuniti. Nestanak velikog neprijatelja — komunističke države — razbio je ideološku i političku polarizaciju društva i stavio pod upitnik političku ulogu Crkve. U Poljskoj su ispitivanja javnog mnijenja uskoro pokazala da se sve veći broj Poljaka protivi sudjelovanju Crkve u politici. Mnogi utjecajni članovi crkvene hijerarhije nisu odoljeli iskušenju da postanu etablirana crkva pa je tako poljska Crkva počela utjecati na državnu politiku i proces preobrazbe pravnog sustava. Prvi važan cilj koji je poljska Katolička crkva pokušala ostvariti bilo je zadobiti izravan utjecaj nad državnim školstvom. Pokušalo se uvesti religiju kao dio obvezatnog školskog nastavnog programa. Nevjernicima će biti dopušteno imati nastavu etike, ali je to bilo problematično s obzirom na nedostatak kvalificiranih nastavnika, poglavito izvan velikih gradova. Protivnici crkvene inicijative tvrdili su da će djeca koja se odluče (ili se njihovi roditelji odluče) da ne pohađaju nastavu vjeronauka postati žrtve netolerancije, poglavito stoga što su Poljaci već zaboravili kako je to živjeti

u kulturno pluralističkom društvu, a ideološko načelo jedinstva učinilo ih je još manje otvorenima prema manjinama. Glavni argument Crkve bila je tradicija, veza između poljskog nacionalnog identiteta i religije, te ideološko poistovjećivanje ateizma s komunizmom. Budući da je komunistički režim uklonio vjeronauk iz škola, činilo se prirodnim da ga prva nekomunistička vlada ponovno uvede. Odluka je donijeta bez prave javne rasprave, pa čak i parlamentarne odluke, i to je ljude navelo na zaključak da Crkva teži izravnom državnom utjecaju. Vjeroučitelje će plaćati država, ali imenovati lokalni biskupi i neće biti podvrgnuti autoritetu školskih ravnatelja. Poljska Crkva nije shvatila da društvo više nije polarizirano te da su na površinu izbile mnoge podjele, prethodno skrivene ili "zamrznute", koje su počele oblikovati svjetonazor velikih skupina ljudi. Ne samo da su nekatoličke manjine i nevjernici postali vidljiviji u društvu nego je i puno nominalnih katolika koji su se prije (u doba komunizma) identificirali s Crkvom i bili spremni pridržavati se crkvenih naputaka, sad okrenulo pozornost područjima života koja su izvan i religije i politike.

Otvaranje granica Istočne Europe prema Zapadu imalo je za posljedicu, između ostalog, slobodnu razmjenu ideja i kulturnih tekstova. Ta razmjena nije bila baš dvosmjerna. Istok je bio gladan zapadnjačke kulture, želio premostiti dugu izolaciju i zadovoljiti znatiželju te ostvariti ideal slobode. Mnoge od tih novih ideja nisu bile spojive s crkvenim svjetonazorom i Crkva se protivila njihovoj popularizaciji, poglavito kroz medije. Pokrenute su razne kampanje protiv erotike, vjerskih sekti ili publikacija koje bi mogle vrijeđati katolike propitivanjem ili ruganjem postulatima njihove vjere. Poglavito se oštro kritiziralo sve tekstove koji su spajali elemente vjere i seksa, čak i posrednom asocijacijom, i Crkva je zahtijevala da ih se zabrani. Liberalizam kao takav proglasio se protivnikom religije, a liberalna zapadnjačka kultura opasnošću za duhovni i kulturni identitet naroda Istočne Europe. Crkvi je očito teško palo funkcionirati u društvenom sustavu kojim dominira sloboda izbora i slobodno tržište ideja, gdje se vjerske institucije moraju natjecati za utjecaj i gdje vlada sumnjičavost glede ikakvih apsolutnih istina. U skladu sa starim polariziranim svjetonazorom, Crkva je poistovjetila ateizam s komunizmom, liberalizam s ateizmom, a oklijevanje u iskazivanju bezuvjetne podrške Crkvi protuvjerskim stajalištima. Kao i u komunizmu, onaj koji nije s nama, protiv nas je, a onaj koji je protiv nas, neprijatelj je. Takav je način razmišljanja bio funkcionalan i djelotvoran u doba borbe protiv opresivnog režima, ali ne odgovara zahtjevima otvorenog društva.

Sigurna u svoj utjecaj na društvo, Crkva je skrenula pozornost s politike na moral i obiteljski život. I ponovno su mnogi svećenici i biskupi doživjeli razočaranja. Seksualni moral, aspekt obiteljskog života o kojem je Crkva osobito vodila računa, u Istočnoj je Europi bio daleko od katoličkog ideala. Pobačaji su bili raširena pojava, vanbračni seks popularan i prihvaćen, a kontracepcija pravilo za velike dijelove pučanstva. Tako je bilo i u doba komunizma, a stanje se pogoršalo kad su poslije 1989. stigli otvorenost i sloboda izbora. Ali prije toga Crkva se — barem javno —

nije puno bavila problemom morala, nego je više pazila na politiku. Sad je svećenstvo shvatilo ne samo da se ljudi ne pridržavaju njihova nauka nego i da će izgubiti podršku isticanjem nužnosti da katolici žive u skladu s crkvenim odredbama.

U Poljskoj, iznimno prijeporno pitanje pobačaja i njegove zabrane postalo je žarištem rasprave, najvažnija granica podjele društva i provjera političke orijentacije. Sukob zbog pobačaja ponovno je uspostavio ideološku polarizaciju sličnu onoj iz komunističkih vremena. Komunistička je Poljska imala vrlo liberalan zakon glede pobačaja, koji je omogućavao da se on izvrši ako je žena imala ozbiljnih financijskih problema ili tešku društvenu ili osobnu situaciju. U praksi se pobačaje odobravalo na zahtjev. Takvu je praksu puno Poljaka smatralo uobičajenom, pa se o pobačaju šutjelo i u službenom, državnom, kao i oporbenom javnom diskursu. Zbog brzog prijenosa pozornosti Crkve s politike na moral i obitelj, pobačaj je naglo postao veliko pitanje. Nakon duge rasprave koja je otkrila duboke podjele unutar poljskog društva, parlament je donio zakon koji je ograničio legalne pobačaje na one slučajeve kad je ženin život u opasnosti zbog trudnoće, kad je trudnoća posljedica zločina ili kad je embrio ozbiljno oštećen. Zakon je bio kompromis između onih koji su, poput Crkve, podržavali potpunu zabranu pobačaja i onih s liberalnijim stajalištem slobodnog izbora. Kompromis nije dugo potrajao. Novi, socijalistički parlament promijenio je zakon o pobačajima, koji su liberali smatrali jako restriktivnim. Najvažniji je argument bio da bi žene trebale imati mogućnost izbora, da bi društveni i osobni razlozi trebali biti dovoljno opravdanje za pobačaj i da ograničenje pobačaja ima za posljedicu porast ilegalne prakse prekida trudnoće, čime se društvo dijeli na one koji su dovoljno bogati da ne brinu o posljedicama neželjene trudnoće i na one, uglavnom žene iz siromašnih obitelji, koje često imaju muževe alkoholičare i zlopate se zbog toga što su rodile puno neželjene djece. Katolička je crkva bila najvažniji partner u toj raspravi i sukobu zbog liberalizacije zakona protiv pobačaja. Crkva je razvila diskurs koji je poistovjetio pobačaj s ubojstvom, a oni koji su podržavali liberalizaciju bili su prikazani kao neprijatelji poljske nacije i komunisti (zato što je liberalni zakon o pobačajima, ukinut poslije 1989., bio uveden u doba komunističkog režima). Diskurs se potom prometnuo u polarizirani model u kojem se liberalizam izjednačilo s komunizmom. Crkvena kritika liberalizacije zakona o pobačaju nije uzela u obzir činjenicu da je u zakonu zapravo bilo riječi samo o ukinuću pobačaja kao krivičnog djela i da je izbor prepušten ženama, kojima će Crkva, ako je riječ o katolkinji, uvijek moći nametnuti svoje moralne i vjerske sankcije. Zbog načina na koji je Crkva prikazala cijelu polemiku, stvorio se dojam kako je liberalizacija zapravo obveza da se izvrši pobačaj. Prema ispitivanjima javnog mnijenja, većina poljskog društva podržava liberalizaciju pobačaja, a pobornici pokreta izbora nisu bili samo socijalisti i post-komunisti, nego i liberali, često istaknuti predstavnici bivše antikomunističke oporbe, feministkinje, pa čak i neki kršćanski intelektualci koji su pobačaje, premda su bili mišljenja da bi ih se trebalo izbjegavati, ipak smatrali

manjim zlom, koje se moglo opravdati društvenim i psihološkim razlozima. Liberalno je stajalište uključivalo i zahtjev za seksualnim obrazovanjem u školama, dostupnost kontracepcijskih sredstava i mnoge socijalne reforme koje bi pomogle ženama izbjeći neželjenu trudnoću. Crkva nije podržala seksualno obrazovanje ni kontracepciju i predložila da se seksualni život proglasi privatnom stvari obitelji. Ideja o uvođenju seksualnog obrazovanja u školski program Crkva je oštro kritizirala i tvrdila da bi takvo obrazovanje značilo promicanje moralnog relativizma. Prema diskursu Crkve, siguran seks jednak je slobodnom seksu, a slobodan seks jednak zločinu. Svjesni činjenice da većina društva podržava liberalizaciju zakona o zabrani pobačaja, Crkva se protivila tome da se to pitanje riješi referendumom i pokušala se poslužiti političkim pritiskom da bi spriječila parlament da promijeni taj zakon. No ipak je promijenjen 1996. godine i otad pitanje pobačaja ostaje važno pitanje poljske politike i javnog diskursa i ponovno ideološki polarizira društvo. U organizaciji župa, marševi te demonstracije protivnika pobačaja organizirani su u Varšavi i drugim poljskim gradovima. Peticije kojima se zahtijeva da pobačaj bude zakonski kažnjiv, potpisivane su u crkvama širom zemlje i poslane parlamentu prije rasprave o zakonu o zabrani pobačaja.

Postalo je očito, čak i prije sukoba zbog toga zakona, da Katolička crkva nije spremna funkcionirati u demokratskom društvu koje je nastalo u postkomunističkoj Istočnoj Europi. Crkva — moćna, strogo centralizirana i po svojoj unutarnjoj organizaciji vrlo nedemokratska institucija, razvila je mehanizme opstanka i uspjeha u totalitarnom režimu. Crkva je osobito bila vješta u mobilizaciji ljudi u centraliziranoj, autoritarnoj državi, ideološki i politički polariziranoj, u kojoj se svi činitelji javne domene služe simboličkim diskursom crno-bijelog, polariziranog svijeta, zamišljaju protivnike kao neprijatelje i gomilaju kategorije vrijednosno orijentirane klasifikacije. Pluralistički svijet, relativizam i tolerancija, prihvatanje razlika i spremnost uspostave različitih platformi interakcije s ljudima i skupinama različitih svjetonazora, bili su za Crkvu novi svijet. Činilo se da je lakše pokušati s primjenom starih metoda i starog, poznatog jezika borbe, nego se uključiti u konkurenciju. Čak su i neki istaknuti crkveni dužnosnici bili toga svjesni. Biskup Tadeusz Pieronek, tajnik poljskog episkopata, rekao je da je “za Crkvu nedvojbeno mana demokracije upravo njezino temeljno obilježje — načelo većine... To se načelo ne može primijeniti na temeljna pitanja, odnosno ona koja se odnose na načela vjere ili morala, kako u Crkvi tako i izvan nje, pa i u državi”. (Pieronek, 1996.: 10—11). Crkva, najvažniji činitelj antikomunističke oporbe, uglavnom odgovorna za propast komunizma u Srednjoj Europi, teško je prihvatila posljedice pada komunizma — rođenje demokracije i razvoj građanskog društva, otvorenog i pluralističkog, u kojem se sve institucije, uključujući i Crkvu, moraju boriti za utjecaj u društvu. Bilo je lakše reproducirati stari, polarizirani sustav. Najmilitantniji vjerski aktivisti okupljeni su oko *Radio Marya* (Radio sv. Marije), čiji je urednik otac Rydzyk, a čiji su radikalni pogledi odveć radikalni čak i za Crkvu. Episkopat se često distancirao od tog radija, po-

glavito kad bi emitirao antisemitske emisije. No *Radio Marya* ipak igra važnu ulogu u mobilizaciji društvene energije protiv ljevičarske vlade i protiv liberalnih stajališta općenito. Taj je radio glas mnogih nezadovoljnih, frustriranih ljudi, koji žele jednostavne odgovore na svoje probleme, upiru prstom u žrtvene jarce (npr., Židove), opiru se tržišnim reformama kao izvoru društvene nejednakosti i traže osvetu za svoje probleme. Taj je radio i glas nacionalista i onih koji se opiru europskoj integraciji i žele vidjeti Poljsku kao etnički čistu, tradicionalnu katoličku zemlju. Takva pojednostavljena, polarizirana slika svijeta sviđa se mnogim ljudima za koje su intelektualistički dokazi odveć komplicirani. Retorika agresivnosti, ksenofobije, netolerancije i izvojenosti povezana je s krajnjim tradicionalizmom. Mnogi crkveni predstavnici otvoreno su istupili protiv tržišnog gospodarstva. To vrijedi za vrh crkvene hijerarhije (papa je često izražavao svoje strepnje glede svijeta kojim vlada novac i gospodarska konkurencija), kao i za župnike. U mojoj studiji provedenoj u jednoj lokalnoj zajednici u Poljskoj, intervjuirao sam svećenika koji je bio vrlo kritičan glede novouvedene tržišne ekonomije, budući da su njegovi župljani bili manje spremni davati dobrovoljne priloge za Crkvu, a novac trošili na robu koja im je netom postala dostupna. Crkva je počela osjećati da gubi nadzor nad društvom koje je svrnulo svoje interese na gospodarsko područje. S druge strane, Crkva je potpuno iskoristila nove pogodnosti koje su nastale kao posljedica tržišnih reformi. Čak i pod komunizmom Crkva je ostala zakonski vlasnik velikog broja nekretnina, ali kao i svi privatni vlasnici, nije mogla izvlačiti financijske koristi iz tog vlasništva. Nakon što se 1989. promijenio zakon, i vlasnici kuća počeli zaračunavati visoke stanarine za stanove i uredske prostorije, Crkvi je vraćeno njezino vlasništvo, a ona često prilično nemilosrdno zaračunava visoke stanarine. Nove se crkvene zgrade podižu, a stare obnavljaju, što ima dvostruku funkciju: razvija materijalne temelje crkve i ojačava njezinu simboličku nazočnost u krajoliku. Crkva zahtijeva i različite porezne povlastice, kao i povlastice u gospodarskim aktivnostima. Javnost često izražava nezadovoljstvo glede razmetljive izgradnje crkvenog bogatstva, poglavito stoga što mnogi Poljaci vjeruju da bi Crkva trebala ostati siromašna i usmjeriti se na karitativni rad.

No najvažnija je ideološka konkurencija. Nove ideje i načini života stigli su sa Zapada i doveli u pitanje crkveni svjetonazor. Čini se da su mnogi crkveni dužnosnici odabrali liniju manjeg otpora i pokušali utjecati na državu i medije, zahtijevajući ograničenje slobode, uvođenje moralne cenzure i nadzora medija, kako bi se mediji pridržavali moralnih načela koje Crkva propovijeda.

Crkva je uživala snažnu narodnu podršku u Poljskoj zahvaljujući svojoj ulozi u borbi za slobodu u komunizmu i zato što je bila jedina pravna ustanova koja je nudila alternativni svjetonazor. U komunističkoj Poljskoj Crkva nije imala formalnog utjecaja na obrazovanje ili medije, ali je uživala neformalan utjecaj u društvu. Danas, zahtijevajući za sebe ulogu u državnoj politici, počela je gubiti nešto od svojeg neformalnog utjecaja. I dok mnogi ljudi priznaju svećenicima i biskupima pravo da iznose moralne

pouke o pitanjima pobačaja i kontracepcije, sumnjaju u njihovo pravo da se njihova stajališta ozakonjuju u parlamentu i da nameću moralni monopol zakonskim sankcijama. Mnogi su Poljaci razočarani crkvenim pristupom novim procesima razvoja u pluralističkom građanskom društvu. Broj vjernika u crkvama se smanjuje a mnogi, poglavito mladi i obrazovani ljudi, odlučuju se za individualne oblike religioznosti ili su privučeni (za Poljake) egzotičnim religijama, kao što su budizam, ili raznim sektama. To je zapravo pitanje granica demokratskog građanskog društva. Okretanjem pozornosti s velikih nacionalnih političkih pitanja na ona osobnog morala, Crkva je ugrozila svoj utjecaj gdje je dotad bio najjači. Pokazala je da je razočarana pomanjkanjem podrške i donekle se vratila diskursu sukoba, poglavito nakon što su parlamentarni izbori 1993. godine donijeli pobjedu socijalistima i postkomunistima koji su otvoreno izrazili sumnju u pokušaje Crkve da osigura moralni monopol u društvu. Jedan od elemenata novog diskursa bio je jezik zatvorenosti. Prethodno iznimno otvorena svim ljudima otvorenih pogleda, Crkva je počela zahtijevati potpunu odanost onih koji se identificiraju s njom. Liberalizam i individualizam napadnuti su kao isto značnica protuvjerskog raspoloženja, moralnog nihilizma i antinacionalnog stajališta. Zatvorenost se očituje i na razini simboličkih manifestacija neposredno vezanih s politikom. Dobar bi primjer bio slika *Crne Madone* na kaputu predsjednika Lecha Walese — simbol koji je otudio ne samo nevjernike ili Židove nego i kršćane nekatolike, kao što su protestanti, za koje Djeвица Marija nije središnja vjerska figura.

Strah od ideološke konkurencije utjecao je na odnos Crkve prema europskoj integraciji. Tradicionalno, tj. u 19. stoljeću i kasnije u komunizmu, Katolička je crkva u Poljskoj bila simbol pripadnosti zapadnoj civilizaciji. Crkva je simbolizirala latinsku kulturu, imala svoje središte u Rimu, bila univerzalistička, nezavisna od nacionalnih ili regionalnih ograničenja. U komunizmu, Crkva je isticala one elemente u poljskoj, istočnoeuropskoj tradiciji koji su povezivali to područje i njegove narode s Europom, kao alternativu komunističkoj, ruskoj ideologiji. Povećana otvorenost Istočne Europe zapadnim tržištima, ideološki izazov i želja istočnoeuropskih vlada da se pridruže europskim političkim i gospodarskim strukturama izazvali su crkvene bojazni i kritike. Ono zbog čega se Crkva protivi europskoj integraciji katoličkih crkava Istočne Europe jest strepnja da bi taj proces mogao imati za posljedicu gubitak nacionalnog identiteta, sustava vrijednosti i vjere, prihvaćanje liberalne i relativističke kulture Zapadne Europe, komercijalizma i tržišta. Europa je bila prisutna i u diskursu o pobačaju, i pritom je Crkva Europsku uniju i njezine liberalne zakone prikazala kao dekadentnu, liberalnu (liberalizam je tad već počeo značiti zlo), a neki su je istaknuti crkveni dužnosnici proglasili “kulturom smrti”. Crkva je stala na stranu nacionalističkih desničarskih stranaka i populista, koji se protive europskoj integraciji s obrazloženjem kako bi ona naškodila nacionalnom interesu zemlje, izazvala neloyalnu konkurenciju i uništila tradicionalne vrijednosti. U tom diskursu načinjeno je nekoliko jednadžbi: pobačaj jednako ubojstvo, liberalizam jednako ateizam, komunizam jednako zlo. Pobačaji i

kontracepcija izjednačeni su s kulturom smrti, kao i cijela zapadnjačka kultura.

Crkva je svojom podrškom za poljski nacionalizam bila aktivna i u vojsci, tradicionalnoj utvrdi domoljublja, i nije izgubila puno povjerenja poljskog društva čak ni u komunizmu. Domoljubnim vojnim simbolima služio se i komunistički režim, a nakon 1989. vojska je služila u svojoj simboličkoj funkciji kao podrška društvenoj preobrazbi, premda prilično diskretno. Crkva je s uspjehom pokušala ostvariti snažan i trajan utjecaj u vojsci. Kapelan poljske vojske, biskup Glodz, nazočan je na većini državnih svečanosti, te se tako stvara slika poistovjećivanja vojske i Crkve s poljskim nacionalnim interesima i identitetom.

Najvažniji problem uloge Crkve u društvu jest nazočnost religije u javnom životu. Crkva se silno opire stajalištu da bi religija trebala biti osobna stvar građana te da se stoga država ne bi trebala baviti religijom, a da bi se Crkva trebala držati podalje od državnih poslova. Crkva u Poljskoj tvrdi da bi vjernici trebali sudjelovati u javnom životu. To, prema tvrdnjama Crkve, znači da bi se državni ustav i zakoni trebali temeljiti na vjerskim načelima, kako bi se vjernici mogli identificirati s državom i imati osjećaj da je država njihova. Prirodno, s liberalnog stajališta ostaje pitanje otuđenja onih građana koji nisu vjernici ili su pripadnici drugih crkava. Jednako tako, to se protivi liberalnom stajalištu da se država ne bi trebala temeljiti na vjerskim uvjerenjima. Tu je i pitanje moguće želje crkvene hijerarhije da nadzire državu, zakonodavstvo i političke smjernice te da provjerava kako se one uklapaju u vjerske norme. Liberali tvrde da svi građani, vjernici i nevjernici, imaju pravo sudjelovanja u javnom životu u demokratskom društvu te da katolici nemaju razloga strahovati da su njihovi životni izgledi zbog toga na bilo koji način umanjeni. Crkva, pak, tvrdi da se načelo većine ne bi trebalo primjenjivati na bitna pitanja vjere (recimo pobačaj). S druge strane, Crkva uporno traži povlašteni položaj u odnosu na državnu politiku i medije, uz obrazloženje da su većina Poljaka katolici.

Ukratko, čini se da Katolička crkva loše reagira na nove izazove koji nastaju razvitkom demokracije u Istočnoj Europi, kao i na želje tih zemalja da se pridruže europskim institucijama. Crkva se još služi diskursom sukoba, naslijeđenim iz komunističkog doba, kad je Crkva izgradila svoj jedinstveni položaj, barem u katoličkim državama poput Poljske. Moralni monopol i izravni utjecaj na državu i zakone još su najvažniji ciljevi. Pluralistički model nije osobito popularan među predstavnicima Crkve pa njihovi postupci stvaraju podjele u društvu po vjerskoj liniji. S druge strane, crkva se vrlo sporo mijenja kako bi se bolje prilagodila tržišnim pravilima i ideološkoj konkurenciji. Stoga Crkva gubi podršku i utjecaj i često se, kad želi nešto postići, oslanja na stare metode ideološke polarizacije i diskurs sukoba.

Literatura

Alexander J. i P. Smith, 1992. "The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies", *Theory and Society*, 22, 151—207

Gallus Anonymus, 1989., *Kronika polska*, Wroclaw, Ossolineum

Gellner E., 1983., *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell

Kubik J., 1994., *The Power of Symbols against the Symbols of Power*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press

Mach Z., 1993., *Symbols, Conflict and Identity*, Albany, SUNY

Pieronek T., J. Gowin, J. M. Rokita, 1996., "Stosunki Panstwo-Kosciol", *Transit*, tom 2, 3—41

Smith, A. D., 1986., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell

S engleskog prevela
Božica Jakovlev

Zdzislaw Mach

*RELIGION AND IDENTITY IN CENTRAL AND
EASTERN EUROPE*

Summary

The author analyses the role of religion in the formation of national identities in Central and Eastern Europe on the example of the Catholic Church in Poland in the 20th century. In Poland, like in most Central-European and Eastern-European societies, national identity developed against the state and was founded on certain elements of ethnic culture and tradition, the central position belonging to the Church. During communism, the Polish Catholic Church had the leading position in the construction of national identity, which identified Polishness with Catholicism. The Church also had a crucial role in the destruction of the communist system. However, it has found increasingly difficult to adapt to the new conditions of political democracy, ideological and cultural pluralism. As has been shown through the debates on abortion and religious education in state schools, the attempt by the Church to achieve the status of moral arbiter, above all democratic institutions, has resulted in new divisions and jeopardised its influence in the society.